

Inleiding

Nadenken over de grote levensvragen. Iedereen doet het op zijn tijd en wijze. Iedere mens heeft van die beelden van mens en wereld, maar niet bij iedereen zijn die wetenschappelijk, uitgewerkt. Er is ook een wetenschap die zich daarmee bezig houdt, de wijsbegeerte. Zij verschilt daarin van het nadenken van iedereen, dat zij "theoretisch nadenkt over de samenhang en eenheid of totaliteit van de voor dit denken toegankelijke geschapen werkelijkheid." Dit theoretisch denken is niet noodzakelijk dieper dan het niet-wetenschappelijk nadenken, maar wel anders: bewust analytisch, uiteenzettend, tegenover zettend, argumenterend.

De "geest der eeuw" heeft steeds gebruik gemaakt van de algemene belangstelling voor deze wijsgerige vragen. De antwoorden worden dan ook vaak bepaald door die geest. Zodoende is het niet uitgesloten dat wij deze door de geest der eeuw beïnvloede antwoorden op die algemene levensvragen terugvinden in allerlei andere cultuuruitingen. Bovendien blijven die eenmaal gegeven antwoorden vaak onder de oppervlakte voortleven om op onverwachte tijden en plaatsen op te duiken. Ook wij worden beïnvloed door de toonaangevende filosofie van onze tijd. Of door de filosofie zoals die al eeuwen lang door de theologie werd meegenomen. Zo komen filosofische gedachten in een preek en gaan zij behoren tot het gedachtengoed van de gelovige. Ook dichters worden zo beïnvloed. Zij zijn meestal geen filosofen, maar zij hebben vaak een goede antenne voor de vragen van hun tijd. Het zal ons dus niet verbazen als wij in hun gedichten antwoorden op wijsgerige vragen horen meeklinken. Dit geldt uiteraard ook voor de gedichten die een plaats hebben gekregen in het Liedboek voor de Kerken. Het is niet mijn bedoeling om de soms opgeworpen tegenstelling psalmen – gezangen nieuw leven in te blazen, maar ik wil aan de hand van enkele gezangen uit het Liedboek laten zien, hoe in sommige gezangen wijsgerig gedachtengoed uit verschillende perioden terecht is gekomen.

Bij gezangen is dit gevaar groter dan bij berijmde psalmen omdat deze laatste steeds een gegeven tekst als model hebben, die zo goed mogelijk moet worden gevolgd.

Het gaat in het vervolg dus niet over de filosofie van het Liedboek maar over filosofie in sommige gezangen. Daarbij komen mijn voorbeelden niet speciaal uit de selectie die de landelijke vergadering in Dronten 1988 vaststelde.

Tenslotte, dit artikel is ontstaan uit een voordracht bij de opening van het Studiejaar van het Ned. Geref. Seminarie. Ik had dit onderwerp gekozen om te laten zien dat naast de studie van de wijsbegeerte ook de studie van de geschiedenis van de wijsbegeerte haar nut heeft. Ik ben van mening dat een predikant bij de selectie van te zingen liederen wijsgerige tendensen moet kunnen onderkennen.

De Stoa: Hartstochtloosheid

293: 1 *Wat de toekomst brengen moge..
Leer mij slechts het heden dragen met een rustig, kalme moed*

Ik hoor hierin de Stoa. Dit is een wijsgerige stroming waarin wij drie stadia kunnen onderscheiden: vroeg, midden, laat. Ik ga niet op de verschillen in. Paulus had in zijn dagen al te maken met de late Stoa. (Hd. 17). Eén van de kenmerken van de Stoa was het streven naar een leven, dat met de natuur in overeenstemming is. Ik citeer een paar regels uit een brief die de Romeinse Stoïcijn Seneca, opvoeder van keizer Nero, schreef aan zijn broer Gallio, die wij kennen als stadhouder in Korinthe, waar hij Paulus voor zijn rechterstoel kreeg. (Hd.18: 12)

Een gelukkig leven kent geen heftige gemoedsstemmingen, schrijft Seneca: "Je ziet, zo'n manier van leven heeft een bestendige rust en vrijheid tot gevolg omdat alles is uitgebannen, dat prikkelt of schrik aanjaagt. (...) Een gelukkig leven kent een geest, die is verheven boven vrees en begeerte. Al het overige is zonder wezenlijke waarde. Zo'n gelukkige geest kent maar één ding: de deugd."

In de vroege christelijke kerken werd de Stoa erg gewaardeerd omdat er op het terrein van de ethiek op het eerste gezicht aanrakingspunten waren. Zodoende is er zelfs een gefingeerde briefwisseling *Paulus en Seneca* gepubliceerd.

Een deugdzaam Stoïcijns leven wordt gekenmerkt door afwijzing van emoties. Matigheid, zelfbeheersing, voorzienigheid, berusting zijn daarvoor de begrippen. Dit ziet u in de laatste regel van het door mij aangehaalde couplet uit 293. Lees deze dichtregel van de dichteres Jacqueline van de Waals eens tegen de achtergrond van haar overige werk. Met name uit haar latere verzen spreekt ook steeds weer berusting. Met deze woorden geef ik geen beoordeling van de dichteres, maar wijs ik een invloed in haar werk aan.

Die berusting blijkt ook uit het tweede couplet:

*Schijnen mij uw wegen duister,
Zie ik vraag U niet: waarom?*

Dit leerden wij vroeger: Je mag niet vragen waarom? Hoogstens: waartoe?

Zet dat echter eens af tegen de emotionaliteit van dat de psalmdichters en het aantal malen dat zij de waarom-vraag stellen. Ik geef als voorbeeld:

Mijn God, waarom hebt Gij mij verlaten? (Ps. 22: 1)
 Hoe lang nog zult Gij u voortdurend verbergen? (Ps. 89: 47)
 Mijn ziel is verzadigd van rampen (Ps. 88: 4)

De Stoa: Voorzienigheid

Aan de Stoa hebben wij het begrip *Voorzienigheid* ontleend.

De vroege Stoïcijn Cleanthes dichtte een Hymne aan Zeus waarin onder andere het volgende voorkomt:

Gij allerhoogste der goden, met talloze namen benoemde,
 Die de natuur met eeuwige wetten beheerst, haar bestuurt,
 U groet ik, o Zeus. Want de stervelingen, o Vader
 Mogen u toespreken, wij zijn immers van uw geslacht
 En al wat leeft op aarde is de weerklink van uw stem.

De eerste regels gaan over voorzienigheid. De laatste regels haal ik aan omdat die zijn overgenomen door Aratus, een dichter die Paulus op de Areopagus citeert (Hd. 17: 28).

In het Liedboek en onze tegenwoordige Psalmberijming komt de Stoïcijnse Voorzienigheid nauwelijks meer voor. Vroeger echter des te sterker. Vandaar dat het begrip nog onder ons leeft.

Aristoteles: De onbewogen Beweger

In de Middeleeuwen is de filosofie van Aristoteles (384-322 v.Chr.) doorgedrongen in de theologie. Na de Reformatie is zij er niet uit verdwenen. Doordoor wordt de Bijbel niet zo zeer gelezen als het boek van Gods heilshandelen met ons, maar als een verzameling tijdloze waarheden. Die waarheden worden vervolgens door logisch denken in een systeem gepast. Een voorbeeld daarvan vindt u in de manier waarop wordt gesproken over verkiezing en verwerping. U vindt het ook terug in de preken uit de tijd van de Nadere Reformatie met hun eindeloze verdeling in punten, puntjes en subpuntjes. Het wereldbeeld van Aristoteles zag er ongeveer als volgt uit: De aarde was het centrum van het heelal daaromheen een aantal concentrische bollen of sferen waarlangs de hemellichamen bewogen. Vanaf de aarde gezien waren dat achtereenvolgens o.a. de sfeer van de maan, van de planeten van de zon, van de dierenriem en van de vaste sterren. De beweging van de hemellichamen ontstond omdat die sferen van buiten naar binnen elkaar in beweging zetten. Van buiten naar binnen nam de onvolmaaktheid toe. De verhouding van de snelheden van die sferen was 1: 2: 4: 8 etc. Dit waren verhoudingen die door Pythagoras (van de bekende meetkundestelling) waren ontdekt voor tonen die harmonieus klonken in de muziek. Zo werd er gesproken over de harmonie der sferen. Het geheel werd in beweging gehouden door een wezen dat het toppunt van volmaaktheid was. Als iets volmaakt is, kan het niet beter en verandert het dus nooit. (Deze redenering is op zich aristotelisch!) Verandering geeft aan dat iets nog niet volmaakt is. Beweging geeft verandering. Het hoogste kan niet veranderen, anders was het niet het hoogste. Daarom is God de onbewogen Beweger die het heelal in beweging houdt. (en de onveroorzaakte Veroorzaker) Daarom wordt God wel een *zijn*, een *wezen* genoemd. *Zijn* en *wezen* worden hierbij geplaatst tegenover *worden*, dat beweging, verandering en dus onvolmaaktheid aanduidt.

Dit wereldbeeld leidt, dat zult u begrijpen, tot een Godsbeeld met speciale eigenschappen, waaronder onveranderlijkheid een belangrijke plaats inneemt. U vindt dit bij H. Bavinck: "Hij kan niet veranderen ten goede of ten kwade. Want Hij is het volstreckte, volmaakte, waarachtige zijn." (GD126-129)

Het griekse en middeleeuwse wereldbeeld kennen wij niet meer zo. In verscheidene gezangen is het echter bewaard gebleven. Ik noem een enkel voorbeeld.

464: 1 noemt *het beurtgezag de sferen*. Die regel begrijpt u alleen met dat oude wereldbeeld.

De Albeweger vindt u in **460: 5** laatste regel: *Looft Hem die het al bewoog*

Dit geldt ook voor **24: 1** voorlaatste regel: *O heilig God die 't al beweegt rondom*. Dit is een berijming van Jes. 6: 1-4. Legt u die tekst ernaast, dan ziet u dat de dichter hier eigenmachtig een toevoeging doet. In die toevoeging komt een filosofie mee.

God als Wezen komen wij veelvuldig tegen. Ik noem slechts:

378: 7 *Looft Hem die het eeuwig wezen is*.

422 : Wie is het die zo hoog gezeten? ... 't is God, *oneindig eeuwig wezen*...

Ik wijs hier ook op de berijming van **ps. 150**: eeuwig wezen; ongemeten wezen.

Ook Art. 1 NGB ademt de sfeer van Aristoteles: eenvoudig wezen, eeuwig, onveranderlijk, oneindig, almachtig.

Dat God een onveranderlijk Wezen is, heeft zijn consequenties voor de dogmatiek. Wij kunnen diepgaand speculeren over Gods eigenschappen. Ik herinner u hier aan de discussie over de vraag of God al dan niet echt berouw kan hebben. Wat bedoelen wij, als wij zeggen dat God almachtig is, dat Hij alomtegenwoordig is etc.? In de antwoorden op die vragen komt heel wat Aristoteles mee.

Plato

In het voorgaande is de Stoa aan de orde geweest, en Aristoteles genoemd. Als er echter één filosoof bekend is, dan wel Plato (427-347 v.Chr.) Hij is de man van het dualisme ziel –lichaam. En ook aan de tegenstelling aards –hemels. Wij moeten van dit ondermaanse (dat is het wereldbeeld van de sferen!) opklimmen naar de hemel. Van het stoffelijke, aardse, naar het geestelijke. (Zou daar misschien iets van meekomen in de formulering: “Laat ons niet aan de aardse tekenen van brood en wijn blijven hangen maar onze harten opwaarts in de hemel verheffen”?)

Ik zal van Plato alleen aan paar voorbeelden aanstippen, en niet meer uitwerken.

Hij zit verborgen in **293: 2**: *als ik in uw hemel kom*. Dit “naar de hemel gaan” is in de Christenheid een wijd verspreide gedachte, hoewel de Bijbel ons toch duidelijk leert dat onze toekomstige plaats is op een vernieuwde aarde.

Plato waardeert de ziel veel hoger dan het aardse, stoffelijke. Zie **190: 4** Daar wordt de vraag gesteld wat Jezus wint met zijn kruisdood. Het antwoord luidt: *Wat anders als 't leven der eeuwige zielen?* Vergelijk dat eens met het veel Schriftuurlijker antwoord van de Heidelbergse Catechismus (vraag en antwoord 43), die overigens in vraag en antwoord 57 wel weer ruimte geeft aan Plato. U vindt dit eveneens in **268: 3** dat ik hier nu verder niet citeer.

Nog één voorbeeld van Plato in het Liedboek: **263: 5**

Nu roept mijn ziel: och Heer wanneer

O wanneer zal ik van hier scheiden?

Naar U, mijn God, haak ik zo zeer,

Al wil het vlees mij neerwaarts leiden.

De argeloze, of misschien zelfs de bijbelvaste(!) zanger meent hier Paulus te herkennen (2 Kor. 4, 5), maar dat is schijn. Het *neerwaarts leiden* door het vlees verraadt Plato. Trouwens, in een mystiek lied als dit is natuurlijk Plato, misschien nog meer het neo-Platonisme verwachten.

Neo-Platonisme

Na de tijd van Plato werden zijn opvattingen verder ontwikkeld. Zo spreken wij van een Midden-Platonisme en een Neo-Platonisme. Het Midden-Platonisme vinden wij bijvoorbeeld bij Philo van Alexandrië die het Joodse gedachtengoed toegankelijk wilde maken voor de Griekse denkwereld. De grote Neo-Platonicus is Plotinus (204-270). Het absoluut volmaakte, onveranderlijke goddelijke, wat Plotinus het Ene, het Goede noemt, is als een bron die altijd overstroomt. Uit die stroom ontstaan achtereenvolgens de Geest, de Wereldziel, de zielen en de materiële wereld. De materiële mens moet nu trachten om zijn ziel die een goddelijke vonk is, vanuit de materie weer op te heffen tot het Ene. Deze paar opmerkingen zijn te kort om een goed beeld te geven van de filosofie van Plotinus, die ook gedachten van de Stoa en Aristoteles bevat. Ik kan hier nu niet dieper op ingaan. Het is echter dit Platonisme, dat via onder andere Ambrosius en Augustinus de kerkleer is binnengekomen. Die twee bewegingen: de uitstroming uit het goede en het streven van de ziel omhoog naar het Ene, vinden wij terug in sommige gezangen. Ik noem van de eerste beweging:

464: 2 *uit Hem vloeien alle krachten.*

422 *...de oorsprong van zovele goeden, de ziel van alles..*

Als tegenbeweging krijgen wij dan het hemelwaarts streven van diverse liederen. Kijk eens naar **441: 1** *...naar d' eeuwigheid te streven* (het overeenkomstige gezang 217 uit de oude Hervormde bundel (1938) heeft hier nog sterker: wij streven hemelwaarts)

Ik wijs nog op

- vers 4: wie eens ten hemel schouwde heeft nog slechts last van het aardse

- vers 5: uw ziel moet gij stofferen, maar niet uw aardse stee

- vers 12: de wereld is te klein – ga daarom met Jezus mee in alle eeuwigheden

Dit voorbeeld bracht ons even bij de NH Bundel 1938. In sommige kringen wordt deze in ere gehouden alsof hij beter is dan het Liedboek. Laat mij daarom uit die bundel '38 nog een zeer Platoons couplet uit mogen noemen. Het is **174: 4** (“Vaste rots van mijn behoud”)

Eenmaal als de stonde slaat,

Dat dit lichaam sterven gaat

Als mijn ziel uit d' aardse woon

Opklimt tot des rechters troon....

Dit behoeft geen nadere toelichting. Wij verwachten een nieuwe hemel en een nieuwe aarde. Een nieuw Jeruzalem dat uit de hemel neerdaalt. God zal bij de mensen wonen, niet de mensen bij God in de hemel.

SlotHet voorgaande was beslist niet uitputtend. Uit mijn voorbeelden blijkt dat wij alle mensenwerk dat ons wordt aangeboden, kritisch moeten bejegen. Het feit dat iets aan Christus is gewijd, is geen garantie voor zuiverheid. Dit geldt voor preken, voor psalmberijmingen, voor liedbundels. Ik heb het Liedboek voor de Kerken gekozen omdat ik daarin de voorbeelden als vanzelf tegenkwam. Als u de bundel Opwekking doorgaat of een nog steeds geliefde bundel als die van Johannes de Heer, zult u waarschijnlijk veel meer vinden. En, ook psalmberijmingen ontkomen niet helemaal aan het gesignaleerde gevaar. Ik voer hiermee dus geen kruistocht tegen het Liedboek. Ik kan mij voorstellen dat u zelf aan sommige van de door mij genoemde voorbeelden voorbij was gegaan. Dat heeft niets te maken met wanbegrip, maar met een hoeveelheid kennis die niet iedereen heeft. Ik ben geen rechtsgeleerde of arts. Van die vakgebieden weet ik weinig. Ik weet iets van de filosofie. U mag echter van degene die vaststelt wat in de kerkdienst wordt gezongen, verwachten dat hij er wel oog voor heeft. Dit is één van de redenen, waarom het nuttig is als aanstaande predikanten weten hebben van de geschiedenis van de wijsbegeerte. Tot slot nog één opmerking. Wij weten veel van wat God doet, maar weinig van wat God is, zijn "natuur" zal ik maar zeggen. Gezangen hebben, in tegenstelling tot psalmen, soms meer te zeggen over wat God is dan wat Hij doet. Gezang 422 is daarvan een goed voorbeeld. Daarmee is het risico groot, dat wij gaan fantaseren. Juist dan komt ons eigen wereldbeeld en mensbeeld mee. Ik zou dan ook willen pleiten, niet voor een afschaffing van gezangen, maar voor meer geschiedenisgezangen, zoals er ook geschiedenispsalmen zijn. God laat ons juist in de geschiedenis zijn trouw zien. Daarin zien wij, wie Hij is. Welke dichter durft Ps. 78, 105, 106 door te trekken naar onze tijd?